

Nyambedzano vhukati ha *Bivhili ya Afrikana* (Fortress, 2010) na *Maambwa nga Bivhili ya Afrika* (Zondervan, 2006) nga Esra-Nehemia

A dialogue between *The Africana Bible* (Fortress, 2010) and the *Africa Bible Commentary* (Zondervan, 2006) on Ezra-Nehemiah

ELELWANI B. FARISANI (UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA)

ABSTRACT

This article critically engages with the articles/chapters on Ezra-Nehemiah in both The Africana Bible (Fortress, 2010), and the Africa Bible Commentary (Zondervan, 2006). First, the paper looks at the rationale, structure, content, contributors and methodology of each commentary. Second, the paper critically engages with each commentary's article on Ezra-Nehemiah, namely Nupanga Weanzana (Africa Bible Commentary) and Herbert Marbury (The Africana Bible). Finally, the paper spells out the significance of such a discussion/dialogue for African Biblical Hermeneutics.¹

Key words: Ezra, Nehemia, hermeneutics, Africana Bible, Africa Bible Commentary.

A MARANGAPHANDA

Athikili ino i dzhenelela vhukuma kha dziathikili/dzindima nga ha Ezra-Nehemiah dza Bivhili ya Afrikana (Fortress, 2010), na Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika (Zondervan, 2006) vhuvhili hadzo. Tsha u ranga, bammbiri li lavhelesa kha mbuno, mafhatelwe, zwi re ngomu, vhashelamulenzhe na ndila ya maambwa mañwe na mañwe. Tsha vhuvhili, bammbiri li dzhenelela vhukuma kha athikili ya maambwa iñwe na iñwe nga ha Ezra-Nehemiah, zwine zwa vha Nupanga Weanzana (*Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika*) na Herbert Marbury (Bivhili ya Afrikana). Tsha u fhedzisa, bammbiri li buletshedza ndeme ya khanedzano/nyambedzano iyo ya nga ha thalutshedzo dza Bivhili.

B MAAMBWA NGA HA BIVHILI YA AFRIKA (ZONDERVAN, 2006)

Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika, ndi maambwa a volumu nthihi yo gandiswaho nga Zondervan nga 2006. Naho kha tshitañamennde tsha yo tsha

---

¹ Article submitted: accepted

bono i tshi amba uri yo ñwalwa ya ðolwa nga “vhoradzipfunzo vha Bivhili kha dzibugu dzothe dza Bivhili,”² ri tea u zwi dzhiela nzhele hafha uri a si vhashelamulenzhe vhothe vhane vha vha vhoradzipfunzo dza Bivhili, zwavhudivhuði, vhunzhi ha havha vhañwali a vho ngo pfumbudzwa sa vhoradzipfunzo vha Bivhili.

Ndivho nyangaredzi ya maambwa ndi “u ita uri ipfi la Mudzimu li ambe lo livhanya na dzingoho dza Afrika namusi.”³ Adeyemo u ðavhanya u ri humbudza nga ha tshiðatamennde tsha bono tsha maambwa, tshine tsha vha:

Volomu ino ... a i dzheneleli kha vhudzivha na zwidodombedzwa zwothe. Yo ðisendeka kha mvalo dzo dzingindelaho dza kha u tenda kha ðhuðuwedzo khethwa na maanða a mañwalwa makhethwa, i ðoða u nea muvhali ndededzi yavhuði i vhaleaho nahone i swikeleleaho.⁴

Muthu u a mangala arali kuhumbulele kwavhuði ku tshi tea u sia u dzhenelela ho dzingindelaho kha mañwalwa a Bivhili. Ndi ðo zwisumbudzisa ngavhuya musu ndi tshi ðo vha ndi tshi khou sedzesa kha maambwa nga ha Ezra-Nehemiah uri u shaya u dzhenelela ho dzingindelaho kha mañwalwa na kuhumbulele kwa Afrika ndi zwone zwo fhaðaho ndila ye Nupanga Weanzana a i shumisa musu a tshi amba nga ha bugu ino.

Hafhu, Adeyemo u ri kaidza uri maambwa nga ha Bivhili ya Afrika/ Africa Bible Commentary (ABC) “a i ambi nga ha Yesu wa Murema. U ita ngauralo hu nga vha u tshinyekanya nganea ya Bivhili na u sa tou funzea zwavhuði. Hu uri, ABC i kha ngoho ya mañwalwa ya dovha ya fhulufhedzea kha kuhumbulele kwa yo kha maðuvha a Bivhili na kha maðuvha ashu.”⁵ Ngauralo muthu a nga fhedzisa hafha uri u ya nga ha Adeyemo, u vha kha ngoho ya mañwalwa zwi amba u sa dzingindela kha mañwalwa a Bivhili, nga nnða ha u i sendeka na mahumbulele a sili sa u amba nga ha Yesu wa Murema. U ðadzisa, muthu u a mangala uri u amba nga ha Yesu wa murema zwi nga si aluse ndivho nyangaredzi ya maambwa ano ane a vha nga ndila ye ra bula afho nða “u ita uri ipfi la Mudzimu li ambe lo livhanya na dzingoho dza Afrika namusi.”⁶

Naho, Adeyemo a sa ri vhudzi arali a tshi ðo takalela u amba nga ha Yesu wa mutshena kana hai, ri ðo zwi vhona ngavhuya uri maambwa awe a shuma nga kha maitele a sa shanduki a Vhukovhela.

² Tokunboh Adeyemo, *Africa Bible Commentary* (Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), x.

³ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

⁴ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

⁵ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

⁶ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

Kha ri dzhiele nzhele dzimbuno dzi tevhelaho nga ha ðivhazwakale ya vhashelamulenzhe. Tsha u ranga, hu na vhashelamulenzhe vha fu-sumbe (70) u bva mashongoni othe a ambaho Luisimane na Lufura a Afrika. Tsha vhuvhili, zwi vhangula dzangalelo u dzhiela nzhele uri kha havha vhashelamulenzhe vha fu-sumbe, a huna mushelamulenzhe na muthihi a bvaho Afrika Tshipembe kha maambwa a Bivhili ya Afrika (ABC). Tsha vhuraru, vhunzhi ha vhashelamulenzhe avho kha Maambwa a Bivhili ya Afrika (ABC) a si vhoradzipfunzo vha Bivhili, zwine nda humbula uri ndi zwone zwi kwamaho vhunzani ha yo sa maambwa a Bivhili. Tsha vhuḽa, nga nnḽa ha u tevhekanya mashango avho a vhubvo na ndalukanyo dza pfunzo dzi ne vha vha na dzo, vhashelamulenzhe a vha bviseli khagala vhupo havho ha tshitshavha.

1 Zwi re ngomu ha Maambwa

Maambwa a Bivhili ya Afrika (ABC) ha shumi fhedzi na maambwa nga ha dzibugu dza mulanga mulala na mulanga muswa, a dovha a katela u paḽa fu-sumbe wa athikili dzo khetheaho dzi shumaho na ḽhoho dzo livhanywaho na kuhumbulele kwa Afrika sa: Maanḽa na Bivhili, u Shandulelwa ha Bivhili, pfunzo ya vhaKhiresite Afrika, tshikolodo, dimokirasi, ndoro, u tshewa ha vhudzimu ha vhatu vha tshifumakadzini, u lafha, u funana nga tsha mbeu nthihi, vhurangaphanḽa kha Yahave na miḽwe midzimu.

Ndi tea u zwi bula hafha uri vhuḽumani vhukati ha ḽhoho hedzi na maambwa nga ha dzibugu dza Bivhili a si hothe he ha sumbedzwa. U dzhia maambwa nga ha Esra-Nehemia sa tsumbo, khanedzano ya Esra-Nehemia i kanganyedzwa nga u sedza kha mafhungo a nga ho vhurangaphanḽa Afrika, vhunzani ha vhurangaphanḽa Bivhilini na ndango ya dzikhakhathi.

Mbudziso i teaho u vhudziswa hafha ndi: Tshitenwa itshi tsha kha vhurangaphanḽa Afrika tshi na vhushaka-ḽe na khanedzano nga ha Esra-Nehemia? Hezwi a zwo ngo sumbedziswa kha heino khanedzano. Naho hu tshi nga fhedzwa nga uri Nehemia o vha murangaphanḽa wa tsumbo ane vhunzani ha vhurangaphanḽa hawe vhu tea u tevhedzwa Afrika u lugisa dzikhaedu dzo vhalaho dzo lavhelesanaho na dzhango ḽa Afrika, vhukwamani ho vha ho tea u bveledzwa. Kha u sa vha hone ha u ho vhukwamani ndi u vhonala ha zwiteḽwa zwivhili zwo imaho nga zwothe zwi si na vhuḽumani ho lumbaho kha zwone zwine. Nga u vhona hanga, zwo vha zwi tshi nga vha khwine u sedza kha maambwa a bugu a Bivhilini nga nthihi nga nthihi, hu litshedzelwe ḽhoho dzi si na vhushaka ngeno dzi tshi livhanya kha iḽwe volumu ya thungo.

2 Esra-Nehemia

Muḽwali wa athikili ya nga ha Esra-Nehemia kha Maambwa a Bivhili ya Afrika (ABC) ndi Nupanga Weanzana we a vha mudzulapo wa Congo (DRC). Ndi muraḽo wa Kereke ya tshitshavha tsha MaEvangelii. U na digirii ya PHD

kha Ngudo dza Mulanga Mulala u bva Yunivesithi ya Pretoria, Afrika Tshipembe. Zwa zwino ndi Muhulwane wa zwa pfunzo FATEB⁷.

2.1 Weanzana: Esra-Nehemia: U livhanya hadzo na Afrika

Nupanga Weanzana u ri humbudza uri bugu dza Esra-Nehemia dzi nga shumiselwa zwe vhagudi vha zwa lutendo vha Afrika vha zwi vhidza lwa miñwaha uri ndi vhugudi ha zwa lutendo ha phaṭhululo.⁸

Weanzana u ṭaṭa uri mbambadzelano ya dziphuli Afrika yo dzima dzhangho zwiko zwa vhatu na zwa ikonomi, na uri vhukoloni kanzhi ho vha na masiandaitwa a ṭungufhadzaho kha zwiimiswa na mashumele a mvelele a zwitshavha zwa Afrika. Weanzana u dovha hafhu a ri humbudza uri naho mashango manzhi o wana murahu vhuḍilangi hao henefha nga miñwaha ya vho 1960, dzhangho ḵa Afrika a ḵi ngo kona u swikelela vhuthihi ha zwa polotiki, matshilisano kana kha vhurereli.⁹ Ngauralo u ṭaṭa uri:

I kha ḍi vha yo ṭuṭuwedzwa na u kungwa nga dzitshaka dzisili dzi dzhiwaho sa mikhwa i edzeaho na dzhavhelo ḵa u sola thaidzo iñwe na iñwe. Ngauralo, heḵi dzhangho ḵi ṭoda phaṭhululo ya masia a muya, matshilisano na ikonomi.¹⁰

U ya nga Weanzana, bugu dza Esra-Nehemia dzi na nḍila ine nga yo hu nga swikelelwa phaṭhululo ya vhugudi ha zwa lutendo hu ne ha ḍo thusa zwihulwane dzhangho ḵa Afrika kha u lugisa khaedu dzi ne ḵa vha na dzo.¹¹ Zwi vhangulaho dzangalelo ndi uri Nupanga Weanzana u kule na u amba uri phaṭhululo ya vhugudi ha zwa lutendo i nga ha mini.

U ya phanḍa, Nupanga Weanzana, na u ṭaṭa uri Nehemia i ṇetshedza nḍila ya mavhusele kwaye. "Tshiṭirathedzhi kha vhuḍiimiseli hawe ha u fhaṭulula mbondo dza Yerusalema vha hanedzaho vho lavhelesa, tshi tshivhindini tsha madzulo a pfumbudzo manzhi dza vhafunzi na vharangaphanḍa zwavho."¹²

Zwi tshi ya nga kha uri Weanzana u amba mini a tshi ri Nehemia ndi tsumbo ya mavhusele kwaye, ndo vha ndi tshi nga humbula uri vhane ra tama u vha sala murahu vha songo vha vharangaphanḍa vha tikedzaho khakhathi/pfudzungule dza mirafho, u khethululwa na u bviswa ha avho vha ne

⁷ FACULTÉ DE THÉOLOGIE ÉVANGÉLIQUE DE BANGUI (FATEB)

⁸ Nupanga Weanzana, "Ezra," in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 531-542; Nupanga Weanzana, "Nehemiah," in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 542-558.

⁹ Weanzana, "Ezra," 532.

¹⁰ Weanzana, "Ezra," 532.

¹¹ Weanzana, "Ezra," 532.

¹² Weanzana, "Ezra," 532.

vha vha vhona sa vha sa weli kha zwigwada zwavho zwa ngomu-ngomu, sa zwe Esra na Nehemia vha ita.

Weanzana u dovha hafhu a ṭaṭa uri bugu dza Esra na Nehemia dzi ḍisa nyito khethwa na dza vhumuthu mugwalani wa u fhaṭa. "Ndinganyelo heino kanzhi i a peama, u hangwea naho hu u lambwa kha pfunzo dza tshiKhiresite Afrika. Ngeno zwi ngoho uri Mudzimu u mushumoni, U ṭoḍa hafhu vhanna na vhafumakadzi vha tshi shuma nae nga vhuḍikumedzeli u ṭhaphudza nḍivho yawe."¹³

Ndi zwa ndeme u dzhiela nzhele uri naho Weanzana a tshi lingedza u shumisa luambo lu katelaho sa "Mudzimu U ṭoḍa vhanna na vhafumakadzi vha heḷino zhango vha ne vha ḍo dzhia liga dzinani ḷawe u khuruthanya tshitshavha tshoṭhe u shuma u fhaṭulula Afrika,"¹⁴ Mudzimu wa Weanzana ndi wa tshinnani sa vhunga tshifhinga tshoṭhe a tshi ambiwa sa "ene (wa tshinnani [He]) u ya ho ya kha khanedzano yawe.

U ya nga Weanzana, mbingano ya vhafumakadzi vhasili yo ḍi bvelaphanda u vha dada kha vhathubwa vho tou vhuyaho. U ṭaṭa uri mbingano hedzi dzo vha dada kha lutendo lwa vhaYuda ngauri ho vha hu na khombo ya uri vhafumakadzi vha nga thuba vhanna vhavho lutendoni lu si lwa vhaYuda. Ngauralo u a ṭandavhudza:

Nehemia o humbudza vhatu uri vhafumakadzi vhasili vha Solomoni vho mukokodzela kha u rerela midzimu ya zwifanyiso (13:25-27; 1 Kgs 11). Masiandaitwa a tshivhi tshawe ho vha u pwashekana ha lushaka lwa vhaYuda. Vhafumakadzi u bva kha dzenedzo dzitshaka vho ambiwaho kha bugu ya Nehemia, vhaAmoni na vhaMoaba, vho vha vhe vhukati ha vhafumakadzi vha Solomoni (1 KGS 11:1). Kha Esra 10:18-44, zwo dzhielwa nzhele uri naho hu vhoTshifhe, vha vhei vha mulayo, tshiṅwe tshifhinga vho vha vha tshi dzhena kha mbingano dzo ṭanganelaho. Ha ya maitete e a tshikafhadza vhuTshifhe, ha ngo ima (13:29-30). Ngauralo Nehemia a dzhia vhukando, na ho ho vha kha vhenevho vhatu vha ndeme sa Joiada, muduhulu wa vhoTshifhe muhulwane, Eliashibi (13:28). Nehemia o mu shakulisa nga nṭhani ha mbingano yawe na mufumakadzi wa sili, hu si munwe nga nndani ha nwananyana wa Muhori Sanibalati, swina lihulu ḷa Nehemia. Heḷi ḷiga ḷo ṭusavho zhendedzi ḷa maswina e a vha a tshi nga vha e hone.¹⁵

¹³ Weanzana, "Ezra," 532.

¹⁴ Weanzana, "Ezra," 532.

¹⁵ Weanzana, "Nehemiah," 558.

Weanzana, kha ngoho ya tshiṭaṭamennde tsha bono tsha Maambwa a Bivhili ya Afrika ye ra amba nga hayo zwenezwino u amba uri:¹⁶

Volomu ino ... a i dzheneleli kha vhudzivha na zwidodombedzwa zwoṭhe. Yo disendeka kha mvalo dzo dzingindelaho dza kha u tenda kha ṭhuthuwedzo khethwa na maanḁa a maṅwalwa makhethwa, i ṭoḁa u nea muvhali ndededzi yavhuḁi i vhaleaho nahone i swikeleleaho.

Ha sumbedzi a tshi vhala Esra-Nehemia lwo dzingindelaho na khathihi. U kundelwa nga u topola na u saukanya muhumbulo u re kha Esra-Nehemia, muhumbulo u takalelaho vhathubwa vho vhuyaho huno wa sia nṅḁa *am haaretz*. Hafhu, ha zwi iti thaidzo zwine muvhuso wa vhaPeresia wa zwi ita kha u vhuya ha vhathubwa na zwine vha ita kha u tikedza mbekanyamaitele ya phaṭhululo. Tshawe ndi u ṭanganedza maṅwalwa nga nḁila ine a vha ngayo, na zwine Mosala a zwi vhidza “ipfi ḁa Mudzimu ḁo dzumbululwaho.”¹⁷

Tsha u fhedzisela, Weanzana u amba uri phaṭhululo ya Afrika i nga si kone u phuletshedza nga nṅḁa ha Mudzimu. “Ndi nga zwo zwi tshi tea u dzhielwa nzhele uri bugu i guma nga maipfi, “nkhumbule nga u ntakalela, Mudzimu wanga (13:31; vha sedze hafu 13:14, 22, 29).”¹⁸

Ndi zwa ndeme u sumbedzisa zwithu zwo vhalaho hafha nga athikili ya Weanzana. Tsha u ranga, Mushumo wa Mudzimu kha Esra-Nehemia ndi ufhio? Vhaṅwali vha Esra-Nehemia a vha sokou tikedza muhumbulo wa u sia nṅḁa *am haaretz*, vha dovha hafhu vha fhumudza Mudzimu. Nga maṅwe maipfi, Mudzimu ha ambi thwii kha Esra-Nehemia. U amba nga kha vhaṅwali/Nehemia/Esra. Naho zwo ralo, vhaṅwali vha Esra-Nehemia vha ri vhudza nga ha Mudzimu a ne a takalela vhathubwa vho vhuyaho ngeno a sa funi vhathu vha shango. Tsha vhuvhili, Weanzana ha sumbedzi o vhala maṅwalwa a Esra-Nehemia nga vhusedzi. U nga ha koni u topola kana u lingulula lwo dzingindelaho muhumbulo nga murahu ha khakhathi vhukati ha vhathubwa vho vhuyaho na *am haaretz*. Tsha vhuraru, mashumisele a Weanzana a Esra-Nehemia a tsikeledza maipfi a *am haaretz*, nga uri ha topoli kana u saukanya lwo dzingindelaho muhumbulo munwaloni, muhumbulo wo sendamelaho sia ḁithihi, wa sia *am haaretz*. Tsha vhuna, Weanzana, nga u shumisa ṭhoho ya phaṭhululo kha Esra-Nehemia hu si na u fhambanya mbekanyamaitele ya muhumbulo wa maṅwalwa na u topola tshigwada tshi langulaho manwaloni, hu si nga khole, yo topola phaṭhululo sa i yo i no khou rangwaphanḁa nga vhathubwa vho vhuyaho ho siiwa nṅḁa *am haaretz*. U vhala ho tou raloho ha maṅwalwa ndi u sa vha na ndavha na *am haaretz*. Tsha

¹⁶ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

¹⁷ Itumeleng Mosala, *Biblical Hermeneutics and Black Theology in South Africa* (Grand Rapids, Mich.: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1989), 50.

¹⁸ Weanzana, “Nehemiah,” 558.

vhuṭanu, naho Weanzana a tshi ṭaṭa a tshi imelela limethafore ḷa nga murahu ha vhuthubwa sa wone mutheo wa phaṭhululo yawe ya vhugudi ha zwa lutendo, u kondelwa kana u kundelwa u bveledzisa uri Esra na Nehemia vha nga shumiswa hani zwavhuḍi. Tsha vhurathi, Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika yo sasaladzwa zwinzhi nga tshiimo tshayo tsha kale kha mafhungo a ngaho u funana nga vha mbeu nthihi. Tsha u fhedzisela, Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika a i vhoneali i mushumo wa vhoradzipfunzo vha Bivhili wo dzingindelaho, huno i dzhia tshivhumbeo tsha pfunzo/ngudo dza Bivhili nga tshiṅwe tshifhinga.

3 Tsatsaladzo ya Maambwa nga ha Bivhili ya Afrika nga Wilie van Heerden

Willie van Heerden¹⁹ u ita mbuno dzo vhalaho nga ha Maambwa a Bivhili ya Afrika, dzine dzi a tea u dovhoololwa hafha:

Tsha u ranga, mbeekanyamaitete ya u ita ṭhalutshedzo dza tshiAfrika ya Bivhili i tamba tshipiḍa tshi tevhelaho tsha (Vhukovhela) linwalo ḷa vhuEvangeli ḷa zwa vhugudi ha lutendo. Zwi re ngomu kha dziathikili dzo rangelaho volumu ino zwi khwaṭhisa kuvhonele hokwu. Sa tsumbo, kha marangaphanda makateli, muvhallululi²⁰ sa tshipiḍa tsha thendelano yavho, vhashelamulenzhe kha ABC vha ḍo lavhelelwa u ṭanganedza dzangano ḷa vhuEvangeli ḷa tshiṭaṭamennde tsha Afrika tsha lutendo sa ndededzi ya mushumo wavho. “Pfunzo dza Bivhili na dzingoho” dzi tea u shumiswa kha dzingoho dza Afrika. Tshiṭaṭamennde tsha bono ḷa vhugandisi²¹ tshi a ṭalutshedza:

Volomu ino ... a i dzheneleli kha vhudzivha na zwidodombedzwa zwoṭhe. Yo disendeka kha mvalo dzo dzingindelaho dza kha u tenda kha ṭhuthuwedzo khethwa na maanda a maṅwalwa makhethwa, i ṭoda u nea muvhali ndededzi yavhuḍi i vhaleaho nahone i swikeleleaho.

Kuhumbulele kwa u tevhela kwa Afrika kwo dovha hafhu kwa dzhiwa nga ṭhalutshedzo ya Habtu ya uri vhuṭali ha Afrika ndi tshibveledzwa tsha tshilidzi tshithihi, i sa vhambedzwi na vhuṭali ha Bivhilini, vhu ne ha tea u pfesesiwa u ya nga ha nzumbululo yo khetheaho.²²

¹⁹ Willie van Heerden, “The Africa Bible Commentary: Africanising the Interpretation of the Bible,” (paper presented at the OTSSA Annual Meeting, University of South Africa, Pretoria, September 2006), 1-18.

²⁰ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, ix.

²¹ Adeyemo, *Africa Bible Commentary*, x.

²² Tewoldemedhin Habtu, “Proverbs” in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 747.

Zwi tea u țanganedzwa, hunoha, uri athikili ya Kwame Bediako kha volumu ino yo irwaho “Manwalo sa muțalutshedzi wa mvelele na matshilele”²³ u sumbedza vhushaka vhuswa vhukati ha Bivhili na mvelele u fhira zwe zwa ambiswa zwone hunwe kha mambwa:

Ri songo sedzesa kha u bvisa maitete u bva Bivhilini ra zwi shumisa kha mvelele... U shumiswa ha manwalo kha mvelele dza Afrika ndi matshimbilele a ongolowaho a u țanganya, a vhutshilo u kwama vhutshilo... Manwalo na mvelele zwi nga u țanganya zwitendeledzi, zwine nga zwituku zwa vha zwi tshi khou vha na vhukati huthihi sa vhunga ri tshi khou ȓi ȓaȓa u ȓi vhone kha Manwalo ngeno Manwalo a tshi ȓi nana u vhone sa nganea yashu.

Tsha vuvhili, nȓani ha țhalutshedzo ya Bediako ya vhushaka vhukati ha manwalo na mvelele, maambwa nga ha dzibugu dza vhuțali ha sumbedzi nyambedzano ya vhukuma vhukati ha zwithu izwi zwivhili. Kha maambwa, țhalutshedzo ya maȓwalwa a Bivhili “a amba” na maitete a tshiAfrika, u swika afho hune a vho tou sasaladzeswa, fhedzi kuvhonele kwa tshiAfrika a ku khou fhiwa tshikhala tsha u amba nga ha maȓwalwa a Bivhili. U swika afho, tshiimo tsho dzingindelaho tshi khou shaea.²⁴

Tsha vuvhili, Van Heerden²⁵ u țața uri kuhumbulele kwa ndivho dzi kudana dzo sumbedziswa kha țhalutshedzo dza maȓwalwa o fhambanaho. Kha liȓwe sia, kha maambwa awe a Mirero 2:1-4, Habtu²⁶ u ȓea kumbulele kwa ngoho ku dzihaho murango wakwo kha Nzumbululo, ku re na mafhungo o imaho ngauri (maipfi) a nembelaho kha sisiteme ya khwinesa, ine ya vha pfunzo yo țanganedzwaho.²⁷ Van Heerden²⁸ u țața uri kuhumbulele hokwu ku lamba maitete a (vhukovhela). Kha liȓwe sia, Habtu ha lingedzi u țanganya u sa tshimbizana zwavhuȓi maȓwalwani a bugu ya Yobo, ngauri, sa zwe a ambisa zwone,²⁹ kha maAfrika “a hu na țhoda ya u kombetshedza u tshimbizana zwavhuȓi” vhukati ha zwipiȓa zwo fhambanaho zwa bugu ya Bivhili.

Tsha vuvhili, Van Heerden u vhone uri țhalutshedzo ya maambwa a Bivhili ya Afrika nga bugu ya Mirero yo taȓwa nga u sumbedzisa hu akhamadzaho ha kuhumbulele kwa tshiAfrika – țhamusi ngauri a hu na țhoda

²³ Kwame Bediako, “Scripture as the Interpreter of Culture and Tradition,” in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 4.

²⁴ Van Heerden, “Africa Bible Commentary,” 16ff.

²⁵ Van Heerden, “Africa Bible Commentary,” 16ff.

²⁶ Habtu, “Proverbs,” 751.

²⁷ Yusufu Turaki, “Secularism and Materialism,” in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 791.

²⁸ Van Heerden, “Africa Bible Commentary,” 16ff.

²⁹ Tewoldemedhin Habtu, “Job,” in *Africa Bible Commentary* (ed. Tokunboh Adeyemo; Nairobi: Word Alive Publishers, 2006), 582.

ya u țalutshedza u livhanya ha bugu ino na dzingoho dza Afrika. Habtu³⁰ zwavhuđivhuđi u țalutshedza uri maAfrika a ȓi pfa e hayani vha dovha vha vha kule musi vha tshi vhala bugu ya Mirero: hayani ngauri mirero ndi zwithu zwa lifhasi loȓhe kha mvelele na zwitshavhani zwo fhambanaho, nga maanȓa zwitshavha zwa maitele a tshikale sa tshiAfrika tsha tshikale nga milayo minzhi ya mirero kha nyambo dzavho; ngeno vhe kule, ngauri ri khou tshila kha zwifhinga na mvelele dzo fhambanaho.³¹

Habtu³² u shumisa khanedzano i vhangulaho dzangalelo a tshi lingedza u khwaȓisedza ndeme ya mirero ya Afrika matshiloni a vhaKhiresite vha Afrika ngeno a tshi i fhambanya na mirero ya Bivhilini. Uri mirero ya Afrika ndi tshibveledzwa tsha tshilidzi tshithihi tsho newaho vhathu nga u angaredza. U ya ngae mutsindo wa mulaedza wa milayo yoȓhe ya mirero ndi u tshila nga vhuȓali kha kuhumbulele kune ra ȓi wana ri kha kwo, ngeno mirero ya bivhilini yo nekedzwa nga kuhumbulele kwa mañwalwa ngauralo, kha kuhumbulele kwa nzumbululo yo khetheaho ye Mudzimu a nekedza vhathu. Uri, vhutali ha Bivhili, vhu nga si pfesesiwe zwavhuđi arali ri sa vhu ledzanyi na vhushaka ha mulanga vhukati ha Mudzimu na vhathu vhawe. Kha heyi nyimele, kuhumbulele kwa kale kwa vhuevangeli ku konisa Habtu u fha ndeme kha mulayo wa vhutali ha divhazwakale yawe ya tshiAfrika, ngeno nga tshifhinga tshenetsho tshithihi a tshi vhea tshivhumbeo tshawe tsha vhugudi ha lutendo tsho tou ralo.

C BIVHILI YA AFRIKANA

1 Zwi re ngomu ha Maambwa

Bivhili ya Afrikana yo gandiswa nga vhugandisi ha Fortress nga 2010.³³ I na zwiteñwa zwo vhalaho. Tsha u thoma tshi pfi U Vhala Bivhili ya VhaHevheru tshi shumanaho na zwithu zwi ngaho mbuno dza bugu na zwiñwevho. Tshiteñwa tsha vhuvhili ndi Bivhili ya VhaHevheru tshi sedzesaho kha mulayo (*Torah*). Tshiteñwa tsha vhuraru tshi shumana na vhaPorofita. Tsha vhuna tshi fhedzisela nga u shumana na u ñwala tsha amba nga ha zwa manwalo a vhuDeuterokanonika na Pseudepigirafi, tshitenwa tshine, zwi songo lavhelelwa, tsha vha tshi siho kha Maambwa a Bivhili ya Afrika.

Bivhili ya Afrikana i na muvhalululi nyangaredzi muthihi, vhavhalululi vhañwe vha sumbe na vhashelamulenzhe vha furaru-sumbe (37).

U fhambana na Maambwa a Bivhili ya Afrika o ñwalwaho nga vhoradzipfunzo u bva Afrika, vhashelamulenzhe na vhavhalululi vha Bivhili ya

³⁰ Habtu, "Proverbs," 747.

³¹ Van Heerden, "Africa Bible Commentary," 16ff.

³² Habtu, "Proverbs," 747.

³³ Page, Hugh R., *The Africana Bible: Reading Israel's Scriptures from Africa and the African Diaspora* (Minneapolis: Fortress Press, 2010).

Afrikana i katela vhoradzipfunzo vha bvaho Afrika na vho pfuluwaho u bva Afrika.³⁴ Hugh Page, u bva kha Bivhili ya Afrikana, u ri ṭalutshedza uri a si maambwa a mañwalo.³⁵ Nga u fhambanya, ndi zwine a zwi vhidza “zwi dzhenelelaho mañwalo. Athikili ya yo i ḍisa u vinyuwa ho dzingindelaho nahone hu ḍivhonadzaho kha bugu dze dza fhiwa tshiimo tshikhethwa nga vhavhali vha vhaYuda na vhaKhiresite.”³⁶ Ino ndi yone phambano khulwanesa ya u ranga vhukati ha Maambwa a Bivhili ya Afrika na Bivhili ya Afrikana.

U ya phanḍa u fhambana na Maambwa a Bivhili ya Afrika, Page u ṭalutshedza uri “dziathikilia a dzi ṭodi u vha ‘ipfi ḷa u fhedzisela’ kha uri zwiko zwa u thoma zwine zwa ‘ambedzana’ na dzo zwa tea u pfesesiwa ngaho.”³⁷

U fhambana na Maambwa a Bivhili ya Afrika, i ne tshiṭaṭamennde tsha hone tsha bono tsha dzivhisa nyambedzano yo dzingindelaho na mañwalwa a bivhili, nḍila yo shumiswaho kha Bivhili ya Afrikana i ṭuṭuwedza “u ambedzana hu bveledzaho na dzinḍila dzo dzingindelaho.”³⁸ Sa zwine Page a zwi pendela zwavhuḍi, hoṭhe, kha Bivhili ya Afrikana “i lingedza u shumisa zwiko zwa mifudafuda zwa tshenzhemo, vhuñwali, vhutsila, na zwishumiswa u bva Afrika na kha avho vhapfuluwi vha Afrika lifhasi loṭhe sa tombo litanwa kha uvhala, u vinyuwa kha, u vhudzisesa, u kuvhatedza na – tshiñwe tshifhinga – u sedza na nga murahu ha bivhili kha vhutshilo ha Afrikana.”³⁹

U ḍadzisa, a tshi zwi vhea khagala uri Bivhili ya Afrikana a yo ngo tea u vhonwa sa iñwe Bivhili, i ne maanḍa a yo a vha nṭha ha tsatsaladzo dza vhatu, Page u ṭalutshedza uri “vhavhalululi vha volumu ino vha imela u bvela phanḍa, hu si phendelo, ya nyambedzano dzi bvelaho phanḍa nga ha Bivhili na vhutshilo ha Afrikana.”⁴⁰

Tsha u fhedzisela, u fhambana na Maambwa a Bivhili ya Afrika, i ne, ya nga a i na ndavha na u lugisa zwithu zwenezwo sa u funana nga mbeu nthihi, Page u ṭalutshedza uri vhashelamulenzhe kha Bivhili ya Afrikana “vho humbelwa u vha na ndavha na zwithu zwo vhalaho kha u lugisela tholokanyo dzavho: muvhono wa vhugudi ha lutendo na khaedu dza mvelele dzi wanalaho ngomu bivhilini; matshilo, mvelele, na maitete a lutendo a muthu a davhukaho Afrika a tshilaho u mona na shango; na fhethu ha ṭhangano na u liana hu ne ha vha hone Bivhilini (zwo pfeseswaho sa manwalo) na vhavhali vha ano maḍuvha.”⁴¹

³⁴ Page, *The Africana Bible*, 3.

³⁵ Page, *The Africana Bible*, 3.

³⁶ Page, *The Africana Bible*, 3.

³⁷ Page, *The Africana Bible*, 3.

³⁸ Page, *The Africana Bible*, 4.

³⁹ Page, *The Africana Bible*, 4.

⁴⁰ Page, *The Africana Bible*, 4.

⁴¹ Page, *The Africana Bible*, 6.

Zwithu zwo vhalaho zwo thusedza kha nungo dza Bivhili ya Afrikana. Tsha u ranga ho vha thodea ya u dzhiela ntha ha u tswonzwiwa ha kuhumbulele na maitele a mvelele.⁴² Tshithu tsha vhuvhili ndi u divhofha kha u vhonala zwi khagala kha vhavhali ha fhethu ha maitele a Afrikana hune vhashelamulenzhe vha khou ita mishumo yavho ya thalutshedzo ya Bivhili khathihi na izwo zwithu zwi hulwane zwe zwa thusa kha u vhumba mbekanyamaitele sa vhavhali.⁴³ Tsha vhuraru ndi thendelano i ne tombo li tanwa la Afrikana zwine zwa vha muthu, na zwiko zwi disaho mafhande mahulwane a tshenzhemo dza vhutshilo na luvhande lwa mvelele zwi tea u fhiwa vhurangi fhethu ha u dzhenelela ha thalutshedzelo.⁴⁴ Tsha vhuṅa ndi dzangalelo la u ḡisa mawanwa avho nga ndila i tshimbidzanaho na nyambedzano na u fhatwa ha zwitshavha zwi tnganedzanaho, zwi vhoḡhololanaho kha vhuḡilangi ha u Thoma (na ha Vhuvhili) ha vhavhali.⁴⁵ Tshithu tsha u fhedzisela ndi uri u vhambadzwa na u phadaladzwa ha Bivhili dza Afrikana hu tea u vha na vhundeme ha zwitshavha zwa Afrikana li fhasini zwine vha toḡa na zwine vha tea u vha zwone lwo fhelelaho.⁴⁶

2 Esra na Nehemia

Herbert Marbury o ṅwala mushumo nga ha Esra-Nehemia kha Bivhili ya Afrikana. U fhambana na Nupanga Weanzana wa Maambwa a Bivhili ya Afrika, Herbert Marbury wa Bivhili ya Afrikana u a zwi divha uri mutoololi wa Esra-Nehemia u bveledza vhoḡhe Esra na Nehemia sa “zwivhumbeo zwa vhugwena.” U a zwi divha hafhu uri Esra na Nehemia vho vha vhe vha ofisiri vha muvhuso vhe vha vha vhe na khare ya fhulufhelo (Ezra 7:11-26; Neh. 1:11—2:8).⁴⁷

Ngaurolo Marbury u taḡa,

U fhira afho, maandḡalanga a Peresia vho shumisa dzithembele na kuhumbulele kwavho kwa vhurereli sa yone ndila ya u sedzulusa mitengo na u ḡisa mulalo vhathuni vhapo u fhira kha mmbi. Nga fhasi ha maandḡa a u tsikeledza, vhutsila vhu wanalaho kha bugu dza Esra na Nehemia vhu dzhia thalutshedzo ntswa. Vhutsila uho, ho bveledzwa kha kuhumbulele kwa muvhuso, vhu shumisa zwoḡhe u tsimba u tnganedza u itela u minula maandḡa a muvhuso.⁴⁸

⁴² Page, *The Africana Bible*, 7.

⁴³ Page, *The Africana Bible*, 7.

⁴⁴ Page, *The Africana Bible*, 7.

⁴⁵ Page, *The Africana Bible*, 7.

⁴⁶ Page, *The Africana Bible*, 7.

⁴⁷ Herbert Marbury, “Ezra and Nehemiah,” in *The Africana Bible: Reading Israel’s Scriptures from Africa and the African Diaspora* (ed. Hugh R. Page; Minneapolis: Fortress Press, 2010), 280.

⁴⁸ Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 282.

U ñivha ha Marbury nga ha zwe ndango ya muvhuso ya ita kha Esra na Nehemia nga ha mbekanyamushumo ya phaṭhululo, zwi mukonisa uri a vhale na u ṭalutshedza mañwalwa lwo dzingindelaho, hu ne ha vha uri ha so kou ṭanganedza zwickhoḁo nga mutoololi/muñwali nga ha Esra na Nehemia sa dzingwena – sa ipfi la Mudzimu.

U ya phanḁa, u fhambana na Weanzana we a ṭanganedza nḁila ya maitele a kale a u iledzwa ha u malelana kha Esra-Nehemia. Marbury u a sengulusesa nḁila ya Esra na Nehemia kha u malelana. U vhona uri vhoshandukaho vha ṭoḁa ṭhalano nnzhi zwi khaukanyaho zwitshavha u bva kha avho vhe vha vhidzwa “vhathu vha shango” (Esra 9:1-4, 10; Neh 13). U lila uri “ṭhalano dzi ñisa dzhenuwu kha tshitshavha dza ṭhukhukanya mita.”⁴⁹

Marbury u ṭaṭa hafhu uri tshanduko nga Esra na Nehemia dzo bveledzwa nga vhutsila ho fhambanaho (Esra 9-10; Neh 10, 13), vhu shumisaho maimo a u tsimba na u ṭanganedza u miñula ndango ya muvhuso. Marbury u ṭaṭa uri hafhu ho vhu vhutsila “ñdi u sa fushea na u levha ngeno zwi re ngomu kha ho zwi tshi thithisa, zwa sia muvhali nga mbudziso dzi si na phindulo.”⁵⁰ U bvela phanḁa nga u vhudzisa mbudziso dzi si gathi nga ha vhutsila uhu:

Uri Esra na Nehemia vho vha vho ñiimisela u takadza vuhosi ha Peresia u fhira vhathu? Uri vho vha vha tshi khou takalela u ita zwo khakheaho nga u tsikeledza ha Peresia? Tshanduko dza vho dzo phuletshedza fhedzi kha u sika pfudzungule dza mirafho nga u imedzanya miraḁo i si na nungo ya tshitshavha tsha Yerusalema na itsho tshi si na nungo tshoṭhe tsha “vhathu vha shango”? Kana tshanduko dzavho, naho dzi na thaidzo, dzo vha dzone nḁila dzi dzoṭhe dza u vhona uri tshitshavha tsha vho tshi ḁo ponya nga dzo?⁵¹

Marbury u bvela phanḁa na u disa kuhumbulele kwa tshiAmerika kwa Esra-Nehemia. U ya nga, ndima dza u fhedzisela dza Esra na Nehemia dzi bvela phanḁa na u tutusa mafhungo a ndeme nga zwitshavha zwo pwanyeledzwaho kha u kakarika hazwo u lwa na u tsikeledzwa. Marbury u amba uri thembuluwo ya ṭhalutshedzo ya Bivhili u ya kha vhutsila ha thangelanndwa United States hu netshedza ṭhaluso yo pfumaho ya vhutsila kha Esra na Nehemia.⁵² U ṭalutshedza uri maAmerika vha maAfrika vho farwaho vhupulini vha pfesesa ndeme ya zwa polotikki dza vhutsila ha ṭhanganyo ya ṭhalutshedzo. U fha tsumbo ya luimbo “ñembelela fhasi, gariki yavhuḁi,” dzo imbawo kha tsiñwa dza thangelanndwa tshipembe hoṭhe.⁵³

⁴⁹ Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 280.

⁵⁰ Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 282.

⁵¹ Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 281.

⁵² Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 281.

⁵³ Marbury, “Ezra and Nehemiah,” 281.

U ya ngae, vhutsila uho vhu țanganedza u tsikeledzwa ha vhupuli. Ho tendela vha ita vhupuli u shelamulenzhe kha ngano dza u hanedza nga dziphuli kha nyimele dzavho dza matshilisano. Tshigwada tsha vha ita vhupuli vha vha tshena vho pfa maAmerika vha maAfrika vha tshi khou imba luimbo ulwu nga matsheloni a dziSwondaha nga dzi bulatsho na nga masiari masimuni.⁵⁴

Marbury u dovha hafhu a țalutshedza uri vhutsila ha mufhambanyi Esra 9-10 na Neh 10-13 zwi ɗi nga țhanganyo ya țhalutshedzo. Sa "nembelela fhasi, gariki yavhuɗi," ya tshimuya, u țața, vhutsila ha Esra na Nehemia vhu ɗi bva kha kuhumbulele kwa u tsikeledza. Judea ho tambula fhasi ha muvhuso wa Peresia we wa vha u na tshituhu u fana na u ȷa wa vhaAsiria na vhaBabiloni phanɗa havho kana u ȷa wa maGerika na maRoma vhe vha vha tevhela.⁵⁵

Kha mbonalelo ya mvelele ya polotiki ya vunɗu, Esra na Nehemia vhone vbane vha amba nga huvhili nga u ɗiimisela u miȷula. Ngauralo, u ya nga Marbury, hafha, ri wana tshivhumbeo tshi shumiseaho tsha țhalutshedzo ya Bivhili tsha u vhala tshipiɗa hetshi tsha nyito dza Esra na Nehemia mushumoni kha vhutsila ha muamba nga huvhili Booker T. Washington.⁵⁶

U ambela hawe ha lushaka ho nwelelaho ha pfunzo ya zwa nɗowetshumo na ndingo dza zwa vhubindudzi ha maAmerika vha maAfrika zwo wana thikedzo ya kale na vhatshena vho diimisaho nga vhoȷhe nga u fana. U fana na vhutsini ha Ezra na Nehemiah kha vuhosi ha Peresia, khanedzo ya Washington yo mufha u ɗivhea ha u ranga ha tshituhu tsha vhupuli ha America na dzikhakhathi dzine vhatshena vha tshipembe vha nga kona u ita kha vharema nga tshituhu.⁵⁷

Marbury u țața uri u dzhenisa maanɗa haya mavhili, vhubindudzi na nɗowetshumo, Washington u kholwa uri maAfrika vha Amerika vha nga kona u fhața mutheo wa ikonomi u ne ngawo vha ɗo kona u tambadza maga a re tshitshavhani na kha matshilisano. Sa Washington, Marbury u țața uri, Esra na Nehemia vho tutuwa vhe tshivhindini tsha matshimbidzele a muvhuso. ȷhamusi nga vhutsini na vuhosi zwo vha thivhela u sasaladza muvhuso wa Peresia. Hu si izwo, Esra u amba nga maanɗa a muvhuso sa wo dodzwaho nga vhukhethwa (Esra 9:8-9; Neh 9:35-37). Nga tshifhinga tshenetsho tshithihi, Nehemia, nga nnɗa ha vhudipulomati ha mivhuso, o mvumvusa vhaofisiri vha muvhuso na miraɗo ya tshitshavha tshawe țafulani yawe (Neh 5:14-17).⁵⁸

U fana na Esra na Nehemia, Washington u lusa u bveledza vhutshilo na matshilisano tshitshavhani tshawe a sa vukululi maanɗa a u tsikeledza vhe vha

⁵⁴ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 281.

⁵⁵ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 282.

⁵⁶ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283.

⁵⁷ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283ff.

⁵⁸ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283ff.

nyaga u zwi phumula.⁵⁹ Washington o vha a si tshe na vhushaka na kuhumbulele kwa u țanganedza ngeno Esra na Nehemia vho takalela u fhambana vha tshi itela kwone kune. Washington, sa Esra na Nehemia, o kona u shumisa vhutsila ha u țanganedza na u tsimba u minula maanda a u tsikeledza. Zwi khagala uri tshipitshi tshawe tsha u țanganedza tsho mu wanisa masheleni u bva kha vhatshena vho pfumaho, vho diimisaho nga vhothe, vha neaho vha fhambanyaho nga u fana.⁶⁰

U ya nga ha Marbury, magumoni, mushumo wa Washington na vhutsila nga vhashanduki vho kona u swikelela mathakheni, hu si uri a vho ngo ita khakhathi dzi sa lugisei. Kha ñwahadana wa vhu fumi-tahe maAfrika vha Amerika, mbekanyamushumo ya Washington zwo amba u țutshela mbofholowo ya tshitshavha, ngeno hunwe-vho zwo amba u țutshela tshirunzi tsha vhuthu na u țanganedza tshidzulapo tsha vhuvhili. Kha vhuthihi ha Yerusalema, muthu a nga kona fhedzi u țalutshedza zwi sa ambei dzhenuwu ła țhalano nnzhi na khakhathi dzo itwaho nga u shavhisa vhafumakadzi na vhana.⁶¹ Khathihi fhedzi, mushumo na tshipitshi tsha Washington na vhutsila na mushumo wa vhashanduki vha bivhilini zwi na zwinzhi zwine zwa nga funza zwitshavha zwo pwaneyeledzwaho zwa zwino zwo di dzhenisaho kha u kakarika ha mbofholowo ya zwone zwine. Zwothe zwi khwațhisa u kakarika u itela tshirunzi tsha vhuthu u lwa na u tsikeledzwa. Ngeno vhothe vha tshi kaidza kha u litshedzela kha u kakarikela mbofholowo, zwi do wana u tsikeledzwa nga u kakarika honoho.⁶²

D MUSHUMO WA ȚHALUTSHEDZO DZA BIVHILI DZA TSHIAFRIKA KHA U VHALA MAÑWALWA A BIVHILI

Ndi zwa ndeme u dzhuela nzhele uri Maambwa a Bivhili ya Afrika na Bivhili ya Afrikana a dzi nga iti mbilo ya uri dzi shuma u bva kha kuvhonele ku si na kuhumbulele. Ngauralo hu na masiandaitwa mana hafha kha mishumo ya kuțalutshedzele kwa tshiAfrika kwa Bivhili. Tsha u ranga, țhalutshedzo dza Bivhili dzi tea u bvela phanda na u kaidza u sa vhala nga u dzingindela hunwe na hunwe ha mañwalwa a Bivhili (u fana na izwo zwi re kha Maambwa a Bivhili ya Afrika).⁶³ Nga u vhala hu songo dzingindelaho, ri amba nga u vhala hunwe na hunwe ha Bivhili hu ne hu sa dzhenelele, nga ndila yo dzivhaho, na

⁵⁹ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283-285.

⁶⁰ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283ff.

⁶¹ Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283ff.

⁶² Marbury, "Ezra and Nehemiah," 283ff.

⁶³ Elelwani B. Farisani, "The Use of Ezra-Nehemiah in a Quest for an African Theology of Reconstruction," *JTSA* 116 (2003): 27-50; Elelwani B. Farisani, "Kuhumbulele, Divhazwakale na Mahumbulwa a Țhalutshedzelo: U Saukanya ho Dzhenelaho ha 1 Dzikhosi 21:1-16 Bivhilini ya Tshivenđa," *OTE* 23/3 (2010): 497-626; Elelwani B. Farisani, "U shumisa Nyambo Dzapo dza Afrika kha u Gudisa na u Guda Tshiheveru tsha Bivhilini," *OTE* 25/3 (2012): 500-517.

mañwalwa. U vhala hunwe na hunwe ha mañwalwa a Bivhili hu nga hu bvela phanḁa na u pwanyeledza na u vhetshela thungo vhashai na avho vho tsikeledzwaho nga u dzudzanya mañwalwa a Bivhili sa “ipfi lo dzumbululwaho la Mudzimu”⁶⁴ Nḁhani ha u maanḁafhadza vhatuku na avho vho tsikeledzwaho, u vhala hu songo dzingindelaho ha mañwalwa hu vha bvula maanḁa na u vha kula nungo. Sa zwe Farisani⁶⁵ a sumbedzisa zwone, u vhala tswii ha Esra-Nehemia i mbo ḁi tikedza kuhumbulele ku re kha Esra-Nehemia, kha u bveledza vhathubwa vho vhuyaho sa vhaIsiraele vha vhukuma vha teaho u ranga phanḁa phatululo na u vusuludza nga murahu ha vhuthubwa ha Palestina, ho siiwa nnda am Haaretz, vho bveledzwaho sa “maswina” na “vhasili.” Kha ngudo dzenedzo, Farisani u bvela phanḁa na u sumbedza u vhala honoho hu songo dzingindelaho ha Esra-Nehemia uri hu bvela phanḁa kuhumbulele kwa u vhea thungo, sia nnda na u tsikeledza *am Haaretz* kha u shelamulenzhe hunwe na hunwe, kha u vusuludza na phatululo nga murahu ha vhuthubwa ha Palestina. U sa vhala nga u dzingindela uho hu khombo, huno a hu ngo tea u siiwa hu songo itelwa khaedu. Tsha vhuvhili, ḁhalutshedzo dza Bivhili ya tshiAfrika dzi tea u bvela phanḁa, na u vhala mañwalwa mañwe a Bivhili (sa mañwalwa a Esra-Nehemia) “u lwa na mbeu.” U vhala uho hu nga ri thusa u wanulula ha vhuthogwa ha maAfrika sa zwe ha ita kha u wanulula maipfi a *am Haaretz* e a vha o pwanyeledzwaho kha Esra-Nehemia.

Tsha vhuraru, Bivhili ya Afrikana i ri humbudza nga ha ndeme ya u shumisa tshenzhemo ya vharema, divhazwakale, vhurendi, muzika na zwiñwevho u ḁuḁuwedza nyambedzano yo dzingindelaho vhukati ha mañwalwa a bivhili na kuhumbulele kwashu kwa tshiAfrika. Kha iyi nyimele, a ri tei u shavhela kule, sa zwi itwaho nga Maambwa a Bivhili ya Afrika, nga u amba nga Yesu wa murema, a fanaho na rine, a tambulaho na rine a ri ḁuḁuwedzaho u lwa na u siiwa nnda na u tsikeledzwa hashu nga muvhuso u vhonealaho na u sa vhoneali zwitshavhani zwashu, lushaka, zwiimiswa zwa vhugudi ha lutendo na zwiñwevho.

Tsha vhuḁa, u fhambana na Bivhili ya Afrika, Maambwa a Bivhili ya Afrika a i vhali mañwalwa a Esra-Nehemia nga nḁila yo dzingindelaho. Vhaḁalutshedzi vha Bivhili vha ḁo tea u shumisa ḁhalutshedzo dzi tsimbaho kha u vhala mañwalwa a Bivhili a pwanyeledzaho kana a siaho nḁa zwiñwe zwipiḁa zwa tshitshavha. Sa zwe Anderson⁶⁶ a zwi ambisa zwone zwavhuḁi, ḁhalutshedzo ya u tsimba, i ḁoḁa uri ri vhudzise uri u iledzwa ha u malelana ndi yone nḁila i yoḁhe ya tshibivhili ya u shumana na “vhañwe.” Nga hu fanaho, u

⁶⁴ Mosala, *Biblical Hermeneutics*, 50.

⁶⁵ Farisani, “Use of Ezra-Nehemiah,” 27-50; Farisani, “Kuhumbulele,” 497-626; Farisani, “U shumisa,” 500-517.

⁶⁶ Cheryl B. Anderson, “Reflections in an Interethnic/racial Era on Interethnic/racial Marriage in Ezra,” in *They Were All Together in One Place?: Toward Minority Biblical Criticism* (ed. Randall C. Bailey; Tat-Siong B. Liew; Fernando F. Segovia; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009), 61.

vhonadzwa ha Mudzimu hu tshi todwa u fhambanywa honoho ho vha hone u vhonadzwa hu hothe ha tshibivhili ha Mudzimu. Dziñwe ndila kha Bivhili ya tshiHevheru dzine dza tendela vhasili vha tshi țanganyiswa dzi hone.⁶⁷ Hafhu, vhunzani ha Mudzimu vhu ombedelaho u funa, tshilidzi, na vhushaka vhukhethwa ha vhudziki, u fhirisa u vhusa, u kola, na u shonedza zwo ambiwaho kha Esra, dzi na "khonadzeo dza vhukuma dza tshanduko."⁶⁸

MUTEVHO WA ZWIKO

- Adeyemo, Tokunboh. *Africa Bible Commentary*. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- Anderson, Cheryl B. "Reflections in an Interethnic/racial Era on Interethnic/racial Marriage in Ezra." Pages 47-64 in *They Were All Together in One Place?: Toward Minority Biblical Criticism*. Edited by Randall C. Bailey; Tat-Siong B. Liew; Fernando F. Segovia. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Bediako, Kwame. "Scripture as the Interpreter of Culture and Tradition." Pages 3-4 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- Farisani, Elelwani B. "The Use of Ezra-Nehemiah in a Quest for an African Theology of Reconstruction." *Journal of Theology for Southern Africa* 116 (2003): 27-50.
- _____. "Kuhumbulele, Divhazwakale na Mahumbulwa a Țhalutshedzelo: U Saukanya ho Dzhenelaho ha 1 Dzikhosi 21:1-16 Bivhilini ya TshivenȚa." *Old Testament Essay* 23/3 (2010): 497-626.
- _____. "U shumisa Nyambo Dzapo dza Afrika kha u Gudisa na u Guda Tshihevheru tsha Bivhilini." *Old Testament Essays* 25/3 (2012): 500-517.
- Habtu, Tewoldemedhin. "Job." Pages 571-604 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- _____. "Proverbs." Pages 747-786 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo/ Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- Marbury, Herbert. "Ezra and Nehemiah." Pages 280-285 in *The Africana Bible: Reading Israel's Scriptures from Africa and the African Diaspora*. Edited by Hugh R. Page. Minneapolis: Fortress Press, 2010.
- Mosala, Itumeleng J. *Biblical Hermeneutics and Black Theology in South Africa*, (Grand Rapids, Mich.: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1989).
- Smith-Christopher, Daniel L., "The Mixed Marriage Crisis in Ezra 9-10 and Nehemiah 13: A Study of the Sociology of the Post-Exilic Judaeon Community" in *Second Temple Studies 2: Temple Community in the Persian Period* (Eds. Tamara C. Eskenazi and Kent H. Richards, Sheffield.: Sheffield Academic Press, 1996), 243-265.
- Page, Hugh R. *The Africana Bible: Reading Israel's scriptures from Afrika and the Afrikan Diaspora*, (Minneapolis: Fortress Press, 2010).

⁶⁷ Daniel L. Smith-Christopher, "The Mixed Marriage Crisis in Ezra 9-10 and Nehemiah 13: A Study of the Sociology of the Post-Exilic Judaeon Community," in *Temple Community in the Persian Period* (vol. 2 of *Second Temple Studies* (ed. Tamara C. Eskenazi and Kent H. Richards; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996), 117ff.

⁶⁸ Anderson, "Reflections," 61.

- Turaki, Yusufu. "Secularism and Materialism." Page 791 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- Van Heerden, Willie. "The Africa Bible Commentary: Africanising the Interpretation of the Bible." Paper presented at the OTSSA Annual Meeting, University of South Africa, Pretoria, September 2006.
- Weanzana, Nupanga. "Ezra." Pages 531-542 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.
- _____. "Nehemiah." Pages 542-558 in *Africa Bible Commentary*. Edited by Tokunboh Adeyemo. Nairobi: Word Alive Publishers, 2006.

Prof. Elelwani B. Farisani, Department of Biblical and Ancient Studies, University of South Africa. P O Box 392, UNISA, 0003. *Email:* fariseb@unisa.ac.za